

บทที่ 5

สรุปผลการวิจัย อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

5.1 สรุป

การศึกษาการจัดการสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืนในการเลี้ยงโคขุนของเกษตรกรในจังหวัดเชียงใหม่ โดยรวบรวมข้อมูลจากแบบสอบถาม สัมภาษณ์ครัวเรือนกลุ่มเกษตรกรผู้เลี้ยงโคขุนในพื้นที่อำเภอดอยหล่อ อำเภอแม่แตง อำเภอแมริ่ม และอำเภอสันทราย จังหวัดเชียงใหม่ จำนวน 90 ครัวเรือน ทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม รวมถึงปัญหาและอุปสรรคในการจัดการสิ่งแวดล้อมของเกษตรกรผู้เลี้ยงโคขุน เพื่อให้เกษตรกรมีการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดใช้ประโยชน์ในการพัฒนาความรู้ ความสามารถในการจัดการสภาพแวดล้อมการเลี้ยงโคขุนอย่างยั่งยืน

5.1.1 ลักษณะทั่วไป ปัจจัยทางเศรษฐกิจและสังคม

ผลการศึกษาลักษณะทั่วไป ปัจจัยทางเศรษฐกิจและสังคมของกลุ่มตัวอย่างเกษตรกร พบว่าเกษตรกรผู้เลี้ยงโคขุนเป็นเพศชาย มีอายุเฉลี่ย 55.04 ปี เกษตรกรส่วนใหญ่สำเร็จการศึกษาอยู่ในระดับประถมศึกษา มีสมาชิกในครัวเรือนโดยเฉลี่ย 3.72 คน มีการถือครองที่ดินทั้งหมดเฉลี่ย 3.11 ไร่ เกษตรกรมีประสบการณ์การเลี้ยงโคขุนมาแล้วเฉลี่ย 17.63 ปี โดยเกษตรกรส่วนใหญ่จะมีประสบการณ์ต่ำกว่าหรือเท่ากับ 10 ปี จำนวนโคขุนเริ่มเลี้ยงของกลุ่มตัวอย่างเกษตรกร พบว่ากลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่มีการเริ่มเลี้ยงโคขุนไม่เกิน 5 ตัว (ร้อยละ 86.7) ส่วนจำนวนโคขุนในปัจจุบัน กลุ่มตัวอย่างเกษตรกรผู้เลี้ยงโคขุนส่วนใหญ่ยังคงมีการเลี้ยงโคขุนจำนวนไม่เกิน 5 ตัวต่อครัวเรือนเช่นกัน (ร้อยละ 70) ในกิจกรรมการเลี้ยงโคขุนเกษตรกรมีรายได้ที่ได้รับจากการเลี้ยงโคขุนเฉลี่ย 15,280.4 บาท/ตัว และยังได้รับรายได้จากการขายมูลโคเฉลี่ย 1,001.11 บาท/ปี ในการประกอบอาชีพการเลี้ยงโคขุนของเกษตรกรกลุ่มตัวอย่าง พบว่าเกษตรกรส่วนใหญ่ไม่ได้เข้าร่วมกลุ่มผู้เลี้ยงโคขุน แต่เกษตรกรยังมีการติดต่อสื่อสารกับเจ้าหน้าที่หรือหน่วยงานที่เข้ามาส่งเสริมในการเลี้ยงโคขุนอยู่เป็นประจำ ซึ่งในรอบปีที่ผ่านมากเกษตรกรส่วนใหญ่จะมีการเข้าไปติดต่อสื่อสารกับเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องประมาณ 1-3 ครั้ง

5.1.2 การจัดการและรูปแบบการเลี้ยงโคขุน

ในด้านการจัดการสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงโคขุน พบว่าเกษตรกรมีรูปแบบการเลี้ยงโคขุนแบบการเลี้ยงโคแบบปล่อยในแปลงหญ้า แต่แปลงหญ้ามียุ่ขึ้นไม่หนาแน่น (ร้อยละ 82.2) โรงเรือนสำหรับเลี้ยงโคมีช่องโคแต่ไม่เพียงพอสำหรับโคทั้งหมด ส่วนใหญ่จะตั้งอยู่ห่างจากตัวบ้าน ตามแนวทิศตะวันออก-ตก ลักษณะสูงโปร่งแสงแดดส่องทั่วถึงตลอดวัน ส่วนใหญ่หลังคาเป็นกระเบื้องลอน (ร้อยละ 43.3) แต่ไม่มีร่องระบายน้ำ (ร้อยละ 74.4) ภายในโรงเรือนจะไม่มีรางอาหารเฉพาะหรือตลอดแนวโรงเรือน แต่จะมีภาชนะใส่น้ำให้โคกินตลอดแนวของโรงเรือน ความสามารถของโรงเรือนในการดัดแปลงหรือต่อเติม พบว่า โรงเรือนเกษตรกรกลุ่มตัวอย่างสามารถดัดแปลงหรือต่อเติมได้ปานกลาง เพราะยังมีพื้นที่ยังพอขยายได้ (ร้อยละ 60)

การดูแลสุขภาพสัตว์ของกลุ่มตัวอย่างเกษตรกร พบว่ากลุ่มตัวอย่างเกษตรกรส่วนใหญ่มีการฉีดวัคซีนป้องกันกำจัดโรคให้แก่โคตามคำแนะนำของสัตวแพทย์ (ร้อยละ 84.5) เมื่อพิจารณาจากการกำจัดพยาธิภายใน เช่น พยาธิตัวกลม พยาธิตัวตืด และพยาธิใบไม้ในตับ พบว่ากลุ่มตัวอย่างเกษตรกรส่วนใหญ่มีการถ่ายพยาธิภายในให้แก่โคเป็นครั้งคราวเท่านั้น (ร้อยละ 63.3) เช่นเดียวกันกับการถ่ายพยาธิภายนอก เช่น เห็บ ไร เหลือบ ที่เกษตรกรส่วนใหญ่จะถ่ายเป็นครั้งคราว (ร้อยละ 93.4) เมื่อเกิดปัญหาโคป่วย เกษตรกรจะทำการรักษาหรือแจ้งแก่อาสาพัฒนาปศุสัตว์หรือสัตวแพทย์ (ร้อยละ 88.9) ให้เข้ามาช่วยเหลือ ไม่มีควรรือนที่ขายหรือส่งโรงงานฆ่าสัตว์

ด้านอาหารและแหล่งอาหารของเกษตรกรในนำมาเลี้ยงโคขุนส่วนใหญ่เป็นหญ้าสดที่ได้มาจากทุ่งหญ้าธรรมชาติ (ร้อยละ 92.2) แต่ปัญหาพืชอาหารสัตว์คือมีไม่เพียงพอ ต้องมีการเก็บเกี่ยวเพิ่มเติม (ร้อยละ 78.9) นอกจากนี้ยังมีการนำวัสดุเหลือใช้ทางการเกษตรมาเป็นอาหารเสริมให้โคกินเป็นครั้งคราวเท่านั้น (ร้อยละ 62.2) และเกษตรกรส่วนใหญ่จะไม่มีการให้อาหารข้นแก่โค (ร้อยละ 82.2) แหล่งน้ำที่นำมาใช้ในการเลี้ยงโคขุนส่วนใหญ่ใช้น้ำประปาในหมู่บ้าน มาให้โคกิน ล้างทำความสะอาดคอก และอาบน้ำโค (ร้อยละ 57.8) และน้ำที่ใช้ทำความสะอาดคอก น้ำที่ใช้อาบน้ำโคหรือน้ำเสียในฟาร์ม ปล่อยทิ้งหรือรดลงแปลงหญ้า (ร้อยละ 91.1)

การศึกษาด้านการจัดเก็บมูลโคและของเสียในฟาร์ม พบว่าเกษตรกรส่วนใหญ่มีการขนเศษหญ้าและอาหารที่เหลือทิ้งวันละครั้ง (ร้อยละ 80) มูลโคและของเสียในฟาร์มเกษตรกรนิยมนำมาทำปุ๋ยคอกบำรุงผักสวนครัวหรือแปลงหญ้า (ร้อยละ 93.3) และนำมาตากแห้งเพื่อขาย (ร้อยละ 45.6) เท่านั้น

5.1.3 ระดับความยั่งยืนในการจัดการสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงโคขุน

จากการวิเคราะห์ตัวชี้วัดความยั่งยืนในการเลี้ยงโคขุนของเกษตรกรกลุ่มตัวอย่างในระดับครัวเรือน พบว่าครัวเรือนส่วนใหญ่มีความยั่งยืนในการเลี้ยงโคขุนแบบมีเงื่อนไข (ร้อยละ 98.9) รายละเอียดของประเด็นความยั่งยืนและไม่ยั่งยืนในระดับครัวเรือนจะเป็นข้อมูลพื้นฐานในการวิเคราะห์ความยั่งยืนในระดับกลุ่มตัวอย่างเกษตรกรผู้เลี้ยงโคขุน ซึ่งจะเป็นการวิเคราะห์ที่ทำให้มองเห็นภาพรวมได้ดีกว่า

เมื่อพิจารณาความยั่งยืนในการจัดการสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงโคขุนของกลุ่มตัวอย่าง โดยการจัดอันดับดัชนีความยั่งยืนในทุกๆ ประเด็นของตัวชี้วัด พบว่าประเด็นที่เกษตรกรควรให้ความสนใจดูแลและแก้ไขก่อน เพื่อให้เกิดระดับความยั่งยืนที่เพิ่มสูงขึ้นในอนาคต จัดว่ามีความยั่งยืนต่ำที่สุด คือประเด็นการใช้ประโยชน์จากมูลโคและของเสียในฟาร์ม (ดัชนีชี้วัดความยั่งยืน 33.3) รองลงมาคือ ประเด็นวิธีการจัดเก็บมูลโคและของเสียในฟาร์ม (ดัชนีชี้วัดความยั่งยืน 38.5)

ส่วนประเด็นที่แสดงถึงความยั่งยืนของการจัดการสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงโคขุน ซึ่งเกษตรกรควรรักษาระดับมาตรฐานให้คงอยู่ จัดว่าเป็นประเด็นที่มีความยั่งยืนสูงสุด คือประเด็นการจัดเก็บมูลโคและของเสียในฟาร์ม (ดัชนีชี้วัดความยั่งยืน 97.4) รองลงมาคือ ประเด็นการจัดการเมื่อเกิดปัญหาโคป่วย (ดัชนีชี้วัดความยั่งยืน 96.3)

5.1.4 ความสัมพันธ์ของปัจจัยทางเศรษฐกิจ สังคม กับการจัดการสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน

การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของปัจจัยทางเศรษฐกิจ สังคม กับการจัดการสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงโคขุนของเกษตรกรกลุ่มตัวอย่าง จำนวน 90 ครัวเรือน โดยใช้สถิติตามระดับมาตรวัดของข้อมูล เพื่อวิเคราะห์หาความสัมพันธ์ อายุ การศึกษา ขนาดครอบครัว จำนวนแรงงาน ขนาดพื้นที่ถือครอง รายได้สุทธิ แหล่งเงินทุน ประสบการณ์ในการเลี้ยงโค การเข้าเป็นสมาชิกกลุ่ม การติดต่อสื่อสาร การรับข่าวสารด้านการเกษตรและการฝึกอบรมเกี่ยวกับการเลี้ยงโคขุน มีผลต่อการจัดการสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน โดยใช้ค่าทดสอบสถิติค่าสัมประสิทธิ์สหสัมพันธ์ของเพียร์สัน (Pearson's Product Moment Correlation Coefficient)

ผลการศึกษาพบว่า จำนวนเงินกู้ยืมในการเลี้ยงโคขุน มีความสัมพันธ์กับการจัดการสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงโคขุน ที่ระดับนัยสำคัญ 0.01 เช่นเดียวกันกับปัจจัยการเข้าเป็นสมาชิกกลุ่มผู้เลี้ยงโคขุนของเกษตรกร และการติดต่อสื่อสารกับเจ้าหน้าที่ มีความสัมพันธ์ต่อการจัดการสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงโคขุน ที่ระดับนัยสำคัญ 0.05

5.1.5 ปัญหา อุปสรรค และแนวทางแก้ไขของเกษตรกรในการเลี้ยงโคขุน

จากการสำรวจกลุ่มตัวอย่างเกษตรกรผู้เลี้ยงโคขุนในประเด็นของปัญหา อุปสรรค ที่เกิดขึ้นในการเลี้ยงโคขุน พบว่าเกษตรกรส่วนใหญ่ไม่ค่อยพบปัญหามากนัก แต่ก็ยังมีเกษตรกรบางกลุ่มที่ประสบปัญหาและอุปสรรคอยู่บ้าง โดยเฉพาะปัญหาด้านการขาดแคลนพื้นที่เลี้ยงโค ทั้งส่วนของโรงเรือน แปลงหญ้า และพื้นที่ลานสำหรับเลี้ยงโค (ร้อยละ 32.2) ด้านโรคและสุขภาพสัตว์ จำนวน 12 ครั้งเรือน (ร้อยละ 13.3)

แนวทางแก้ไขของกลุ่มตัวอย่างเกษตรกรที่ประสบปัญหา เมื่อพิจารณาปัญหาด้านการขาดแคลนพื้นที่เลี้ยงโค ทั้งส่วนของโรงเรือน แปลงหญ้า และพื้นที่ลานสำหรับเลี้ยงโค พบว่าเกษตรกรกลุ่มตัวอย่างได้ทำการแก้ไขปัญหาด้วยวิธีนำโคไปเลี้ยงยังพื้นที่สาธารณะ (ร้อยละ 69) ด้านโรคและสุขภาพสัตว์ พบว่าเกษตรกรส่วนใหญ่ได้แก้ปัญหาด้วยการติดต่อปศุสัตว์ อาสาในพื้นที่ เจ้าหน้าที่สัตวบาล หรือหน่วยงานที่เกี่ยวข้องให้เข้ามาช่วยเหลือ (ร้อยละ 58.4)

5.2 อภิปรายผล

จากการศึกษาการจัดการสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืนในการเลี้ยงโคขุนโดยเกษตรกรในจังหวัดเชียงใหม่ ภายใต้วัตถุประสงค์การจัดการสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน และศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยพื้นฐานของเกษตรกรกับการจัดการสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงโคขุนอย่างยั่งยืน

ผลการศึกษาพบว่า ประเด็นที่เกษตรกรควรให้ความสนใจดูแลและแก้ไขก่อน เพื่อให้เกิดระดับความยั่งยืนที่เพิ่มสูงขึ้นในอนาคต จัดว่ามีความยั่งยืนต่ำ คือประเด็นการใช้ประโยชน์จากมูลโคและของเสียในฟาร์ม คล้ายกับการศึกษาของ จรรย์ และผกาพรรณ (2547) ได้กล่าวถึงการใช้อยุทธศาสตร์ของมูลโคมาเป็นปุ๋ยบำรุงดิน การทำบ่อแก๊สชีวภาพ ถือเป็นทางเลือกที่ดีในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมและทรัพยากรเพื่อให้เกิดความยั่งยืน ประเด็นวิธีการจัดเก็บมูลโคและของเสียในฟาร์ม ซึ่งคล้ายกับ จิรัชย์ (2550) ที่ศึกษาสถานภาพการเลี้ยงโคขุนแบบมีพันธะสัญญาของเกษตรกรในจังหวัดเชียงใหม่ ได้แนะนำให้เกษตรกรควรปรับปรุงในเรื่องการจัดเก็บและทำความสะอาดของเสียในโรงเรือน เช่นเดียวกันกับประเด็นการจดบันทึกการรักษาสัตว์ป่วย คล้ายกับการศึกษาของ พรณทิพย์ (2542) ที่ศึกษาเปรียบเทียบของค์ความรู้ ทักษะ และ การปฏิบัติที่มีผลต่อผลิตภาพการเลี้ยงโคนมในจังหวัดเชียงใหม่ แนะนำให้มีการทำบันทึกบัญชีฟาร์ม พันธุ์โคกับการให้น้ำนม ตลอดจนการข้อมูลโคและปัญหาที่เกิดขึ้นในฟาร์มของเกษตรกร และประเด็นภายในโรงเรือน มีร่องหรือรางระบายมูลโคและสิ่งโสโครก คล้ายกับการศึกษาของวิจิต (2535) ที่ศึกษาถึงปัจจัยที่มีผลต่อความรู้และการปฏิบัติด้านโคนมของเกษตรกรในจังหวัดเชียงใหม่ กล่าวว่าเกษตรกรส่วนใหญ่มีการจัดการ

สุขภาพิบาลด้านการระบายมลโคและสิ่งสกปรกอื่นๆ อยู่ในระดับไม่ดี และเบญจพรรณและคณะ (2540) ได้แนะนำว่าโรงเรือนควรมีร่องระบายมลโคภายในคอก

ส่วนประเด็นที่แสดงถึงความยั่งยืนของการจัดการสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงโคขุน ซึ่งเกษตรกรควรรักษาระดับมาตรฐานให้คงอยู่ จัดว่าเป็นประเด็นที่มีความยั่งยืนสูง คือประเด็นการจัดเก็บมูลโคและของเสียในฟาร์ม ประเด็นการจัดการเมื่อเกิดปัญหาโคป่วย เป็นไปตามรายงานของ กฐิน (2542) ที่รายงานว่าการวัดความยั่งยืน (Sustainability) ด้านการเกษตรว่า ความยั่งยืน คือความสามารถของระบบในการรักษาผลผลิตเมื่อเกิดภาวะความกดดันหรือภาวะเครียด (Stress) และภาวะก่อกรวน (Perturbation) ด้านประเด็นบริเวณที่ตั้งของโรงเรือน เบญจพรรณและคณะ (2540) ได้กล่าวว่าเกษตรกรจะสร้างโรงเรือนโคนมแตกต่างหากจากตัวบ้าน เพื่อลดปัญหาผลกระทบต่อครัวเรือนเกษตรกรและเพื่อนบ้าน ในเรื่องกลิ่นและของเสียจากมูลโค เช่นเดียวกัน ประเด็นการฉีดวัคซีนป้องกันกำจัดโรคให้แก่โค คล้ายกับการศึกษาของจิรัญท์ (2550) ที่กล่าวว่าความเป็นโรคของโคนั้นขึ้นอยู่กับ การขาดการฉีดวัคซีนป้องกัน

ความสัมพันธ์ของปัจจัยทางเศรษฐกิจ สังคม กับการจัดการสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงโคขุนของเกษตรกรกลุ่มตัวอย่าง ผลการศึกษาพบว่า จำนวนเงินกู้ยืมในการเลี้ยงโคขุน มีความสัมพันธ์กับการจัดการสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงโคขุน ที่ระดับนัยสำคัญ 0.01 กล่าวได้ว่าเมื่อเกษตรกรมีการกู้ยืมเงินใช้ในการลงทุนกิจกรรมการเลี้ยงโคที่สูงขึ้น ส่งผลให้ความยั่งยืนในการจัดการสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงโคขุนเพิ่มสูงขึ้นตามไปด้วย เช่นเดียวกับปัจจัยการเข้าเป็นสมาชิกกลุ่มผู้เลี้ยงโคขุนของเกษตรกร มีความสัมพันธ์กับการจัดการสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงโคขุน ที่ระดับนัยสำคัญ 0.05 กล่าวได้ว่า การเข้าเป็นสมาชิกกลุ่มผู้เลี้ยงโคขุนของเกษตรกร ส่งผลให้เกิดความยั่งยืนในการจัดการสิ่งแวดล้อม เนื่องจากเกษตรกรสามารถแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารภายในกลุ่ม ปรึกษาเมื่อเกิดปัญหา และรวมกลุ่มเพื่อต่อรองราคาอาหารหรือราคาขายโคขุนได้ในดีขึ้น เช่นเดียวกับสมพันธ์ และคณะ (2544) ที่กล่าวถึงตัวชี้วัดความยั่งยืนของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและเกษตรกรรมยั่งยืนไว้ว่า การรวมกลุ่มกันและการเกิดเครือข่ายผู้นำในการแก้ปัญหา เป็นปัจจัยหนึ่งที่มีความสำคัญในการผลิตให้เกิดความยั่งยืน และการติดต่อสื่อสารกับเจ้าหน้าที่ มีความสัมพันธ์ต่อการจัดการสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงโคขุน ที่ระดับนัยสำคัญ 0.05 กล่าวได้ว่าเมื่อเกษตรกรผู้เลี้ยงโคขุนมีการติดต่อสื่อสารกับเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมการเลี้ยงโคขุนมากขึ้น ไม่ว่าจะป็นเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเลี้ยงโค สัตวแพทย์ สัตวบาล หรือเจ้าหน้าที่ปศุสัตว์ ส่งผลให้เกิดความยั่งยืนในการจัดการสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงโคขุนเพิ่มมากขึ้น เนื่องจากเกษตรกรสามารถปรึกษาหรือรับข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับการเลี้ยงโคขุน และแก้ไขปัญหาเมื่อโคเกิดโรคได้ทันท่วงที เช่นเดียวกับจำลอง (2540) ทำการศึกษาการผลิตและ

การตลาดของการเลี้ยงโคขุนในจังหวัดเชียงใหม่พบว่า เกษตรกรที่ประสบผลสำเร็จในการเลี้ยงโคคือกลุ่มเกษตรกรที่ได้รับการฝึกอบรมตลอดการดูแลจากเจ้าหน้าที่เป็นอย่างดี

5.3 ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะจากงานวิจัยครั้งนี้

จากผลการศึกษาพบว่า การจัดการสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงโคขุนของเกษตรกรอยู่ในระดับความยั่งยืนอย่างมีเงื่อนไข ซึ่งมีแนวโน้มที่จะเกิดความไม่ยั่งยืนจากการจัดการสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงโคขุนได้ในอนาคต หากเกิดการเปลี่ยนแปลงปัจจัยที่นำมาพิจารณา เช่น เกิดภาวะของการขาดแคลนพืชอาหารสัตว์ในฤดูร้อน เป็นต้น ดังนั้นเกษตรกรจึงต้องมีการปรับปรุง ดูแลและแก้ไขการจัดการสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงโคขุนให้ดีขึ้น โดยเฉพาะประเด็นการใช้ประโยชน์จากมูลโคและของเสียในฟาร์ม ควรมีการนำมาใช้ประโยชน์ อาทิเช่น การทำไบโอแก๊ส การทำถ่านอัดแท่ง หรือการทำสวนผสมยากันยุง เป็นต้น ซึ่งสามารถเป็นอีกหนึ่งช่องทางในการเพิ่มรายได้ให้แก่เกษตรกร และลดการทิ้งมูลโคและของเสียลงสู่แม่น้ำ ลำคลอง และลำธารสาธารณะ นอกจากนี้ยังมีประเด็นวิธีการจัดเก็บมูลโคและของเสียในฟาร์ม ประเด็นการจดบันทึกการรักษาสัตว์ป่วย ประเด็นกรณีเลี้ยงแบบผูกค้ำยืมโรง และ ประเด็นภายในโรงเรือน มีร่องหรือรางระบายมูลโคและสิ่งโสโครก ซึ่งถือได้ว่าเป็นประเด็นที่มีดัชนีชี้วัดความยั่งยืนต่ำ ควรได้รับการปรับปรุงและแก้ไขต่อไป

2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ข้อเสนอแนะสำหรับการศึกษาในอนาคต คือ ควรมีการแบ่งระดับคะแนนให้มีความละเอียดมากกว่านี้ เนื่องจากระดับคะแนนค่าความยั่งยืนของแต่ละครัวเรือนแตกต่างกันไม่มาก การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยพื้นฐานของเกษตรกรกับการจัดการสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับโคขุน จึงมีตัวแปรที่มีความสัมพันธ์กันน้อยเกินไป ทั้งๆ ที่ ตัวแปรบางตัว เช่น ประสบการณ์การเลี้ยงโค รายได้ หรือแรงงานที่ใช้ในการเลี้ยงโค ควรมีผลต่อระดับความยั่งยืน

2.2 ควรศึกษาพื้นที่ห่างไกลจากความเจริญ เพื่อศึกษาการจัดการอย่างยั่งยืน ว่าผลการศึกษาจะเป็นอย่างไร มีความแตกต่างหรือสอดคล้องกับการศึกษาครั้งนี้หรือไม่ อย่างไร